

Педагогічні погляди К. Д. Ушинського щодо контролю навчально-пізнавальної діяльності учнів як складової навчально-виховного процесу

*Юлія Першина,
Олег Пташній,
Галина Сажко*

У новітній українській педагогічній науці спостерігається послідовне звернення до педагогічної спадщини Костянтина Дмитровича Ушинського як до джерела методологічних орієнтирів у формуванні сучасної системи освіти. Провідні українські дослідники розглядають його ідеї у контексті мовної, національної та дидактичної модернізації освітнього процесу.

Зокрема, у працях [1 — 3] простежується акцент на філософії рідномовного навчання та принципи народності, що тісно пов'язаний з актуальними завданнями Нової української школи. Ушинський осмислюється як послідовний прихильник опори на національну культуру та виховання засобами рідної мови.

Дослідження [4] зосереджені на дидактичній системі Ушинського: вони аналізують принципи наочності, послідовності, врахування вікових особливостей та зв'язку навчання з життям. Наголошується, що ці положення залишаються актуальними для підготовки сучасного вчителя.

У роботі [3] висвітлюється внесок Ушинського у становлення експериментальної педагогіки, його спроби поєднати педагогічну теорію з емпіричними спостереженнями за розвитком особистості дитини.

Окремий напрям становлять дослідження [5, 6], в яких педагогічна концепція Ушинського осмислюється в контексті державотворення, громадянського виховання та зміцнення національної ідентичності. Його ідеї розглядаються як потенційна методологічна база для формування патріотичних і ціннісних орієнтирів молодого покоління.

Таким чином, в українській академічній традиції Ушинський постає не лише як історична постать, а як педагог-новатор, чиї ідеї здатні забезпечити концептуальну підтримку сучасним реформам в освіті. Його спадщина інтерпретується як інтегральна складова європейського та українського освітнього простору.

У даній роботі ставиться завдання виявити, осмислити та систематизувати погляди К. Д. Ушинського на питання, пов'язані з однією з центральних складових навчального процесу, — контроль навчально-пізнавальної діяльності учнів як частину його педагогічної системи. Особлива увага приділяється аналізу цілей, форм, методів і функцій контролю, запропонованих Ушинським, їх відповідності психолого-педагогічним засадам виховання, а також актуальності цих ідей у контексті сучасної освітньої парадигми.

Дослідження спрямоване на реконструкцію педагогічного бачення Ушин-

ського щодо ролі контролю не як репресивного засобу, а як гуманістичного інструменту стимулювання пізнавальної активності, формування самодисципліни та свідомого ставлення до навчання.

Концептуальні положення, які стосуються контролю навчально-пізнавальної діяльності, у роботах К. Д. Ушинського тісно пов'язані з основними проблемами теорії навчання та виховання. Аналіз літератури дозволяє виділити кілька питань, розроблюючи які, Ушинський говорив про контроль в навчальному процесі.

Виховні функції контролю. Контроль за навчально-пізнавальною діяльністю за Ушинським не уявляється без його найважливішого — виховального аспекту. Захоплюючись суто технічною стороною здійснення контролю, збільшуючи його ефективність та вірогідність, викладачі іноді обертають контроль на самоціль. Між тим, за Ушинським, головним обов'язком вчителя є пробудження та розвиток душевних сил учнів [7, т.1] і контроль в основному має бути спрямований на досягнення цієї мети. Будувати ж навчання на основі страху перед контролем — це назавжди задавити у учня здібність та силу мислити.

Шедагог вважав, що контроль не повинен знаходитись у протиріччі з ідеологією навчання. В роботі “О пользе педагогической литературы” [7, т.2] він називав основним методом впливу на особистість *переконання*. Ніякий самий пильний контроль не допоможе, якщо програма чи метод викладання не перейшли у переконання. Тут же говориться про вирішальну роль *впливу особистості вчителя* на учня. Цей вплив набагато сильніший, чим найефективніші методи контролю та пов'язані з цим покарання та заохочування.

Однією з головних задач навчання та виховання К. Д. Ушинський вважав прищеплювання учням любові, поваги та звички до праці (“Труд в его психическом и воспитательном значении” [7, т.4]). Однозначно кваліфікуючи навчальну діяльність як труд, він закликав з обереж-

ністю ставитись до “розважального”, ігрового навчання. Навчання, за його думкою, повинно уявляти собою активний вольовий процес, а система контролю повинна бути такою, щоб навчання було “трудом повним думки”.

Як нам здається, саме в любові та звичці до праці Ушинський бачив основні стимули навчальної діяльності. По мірі виховання стимулююча роль контролю повинна відсуватися на задній план. В роботі “Три элемента школы” [7, т.3], описуючи особливості французької системи освіти, Ушинський відмітив занепокоєння діячів освіти тим, що покарання та нагороди становляться стимулом навчання. Борючись з цим, французькі педагоги пішли шляхом розвитку честолюбства учнів як стимулу навчання. Прояви честолюбства в вихованні яскраво описуються Ушинським в роботі “О нравственном элементе в русском воспитании” [7, т.4].

Обмірковуючи проблему виховання звичок та навичок (“Человек как предмет воспитания”; материалы к третьему «Педагогической антропологии» [7, т.4]), Ушинський говорив про необхідність численних вправ, а значить і постійного контролю, з тим, щоб багато з набутих вмінь перетворювались у напівусвідомлені навички, звільняючи тим свідомість учнів для нового, більш складного.

Зрозуміло, що необхідною умовою успішного навчання є увага. Увага учня, за Ушинським, повинна бути об'єктом постійного контролю з самого початку його навчальної діяльності (“Человек как предмет воспитания”). Педагог повинен уміти контролювати і підтримувати увагу учнів на своєму занятті, бо, як він вважав, увага учнів “здатна перетворити годину на тиждень” (“Воскресные школы /письмо в провинцию/” [7, т.4]).

Виховання моральності Ушинський вважав основною педагогічною задачею, набагато важливішою ніж наповнення голови знаннями. За його думкою, навчальна діяльність є одним з основних засобів виховання. Гарний урок з пред-

мету виховує не менше за спеціально проведеному виховну годину. Система контролю, побудована на принципі розумної вимогливості, виховує в учнів почуття обов'язку та відповідальності. Як приклад навчання “за будь-яку ціну” Ушинський в роботі “Три елемента школы” [7, т.3] описав деякі особливості ієзуїтського виховання, де застосовуються такі засоби контролю і впливу на учня, які знищують його особистість і спонукають в обмін на міцні, ґрунтовні знання “віддавати душу”.

Контроль в ході навчального процесу. Справжнє навчання неможливе без серйозних зусиль учня. Ушинський бачив роль педагога не в тому, щоб вчити, а в тому, щоб *допомагати* вчитись (“Труд в его психическом и воспитательном значении” [7, т.4]). Контроль самостійної навчальної діяльності учня повинен відслідковувати, на його думку, не тільки об'єм та якість самостійної роботи, але і методи її виконання. В одній з статей (“Педагогические материалы Смольного института” [8]) Ушинський роз'яснив необхідність присутності вчителя при самостійній роботі в молодших класах. Цей контроль може допомогти, наприклад, запобігти зайвого заучування замість свідомого засвоювання.

Щодо ставлення самих учнів до контролю з боку вчителів, то, за Ушинським, як і любов до праці, необхідно виховувати у них правильне ставлення до контролю, усвідомлення його важливості та необхідності. В роботі “Труд в его психическом и воспитательном значении” говориться про неприпустимість навіювання учням думки, що їх задача — як-небудь ошукувати вчителів.

Хід навчальної діяльності учня контролюється кількома вчителями-предметниками, але відоме прислів'я каже: «У семи нянюк дитя без нагляду». В роботі “Три елемента школы” Ушинський описав німецький та французький варіанти “класного керівництва”. В Німеччині кожен учень на весь час перебування в навчальному закладі доручається одному з викладачів, і той

спостерігає за ним і навіть листується з його рідними. У Франції класний гувернер спостерігає за вихованцями під час приготування уроків та відпочинку. Тут Ушинський відмічав деяку невизначеність у розподілі обов'язків між викладачем та гувернером. Незрозуміло, чи повинні гувернери допомагати, пояснювати, запитувати, чи тільки спостерігати. Така ситуація, за думкою Ушинського, неминуче приводить до взаємних претензій викладача та гувернера і до можливої їх неповноцінної роботи.

обов'язковою умовою успішності навчально-виховного процесу є обмеженість кількості вихованців. Ушинський наполягав на тому, що головний вихователь повинен знати своїх вихованців і мати фізичну можливість здійснювати нагляд за ними (“Три елемента школы”).

Розглядаючи питання організації навчального процесу, педагог вважав, що в його основі повинні бути такі обов'язкові елементи, як клас, урок, розклад занять, різні форми їх проведення та ін. Чіткому плануванню та організації повинні бути підкорені і контролюючі дії та процедури. Наприклад, при проведенні реформ у Смольному інституті (“Педагогические материалы Смольного института”) він особливу увагу приділяв влаштуванню “річних” класів замість “трирічних”, аргументуючи це ефективністю іспитів в першому випадку, та неефективністю у другому.

Контроль та іспити напряму пов'язані з повторенням, яке Ушинський називав однією з необхідних умов гарного викладання (“Педагогическая поездка по Швейцарии” [7, т.2]). Контроль повинен стимулювати повторення вивченого раніше, щоб нове обов'язково будувалося на старому. А при “річному” екзамені, як він вважав, необхідно контролювати і все вивчене у попередніх класах.

Одне з головних питань для кожного викладача — як на заняттях організувати контроль, щоб він був достатньо ефективним, але не заважав, а допомагав

“пізнавальній частині уроку”. Ушинський розумів, що ця проблема — одна з “довічних”, що її розв’язання кожним викладачем залежить не тільки від його педагогічних поглядів, але і від його індивідуальності (а зараз ми можемо додати — і від технічних засобів, які маються в його розпорядженні). Гадається, що саме тому при обговоренні цих питань в роботі [9] він вдало вибрав форму полеміки між молодим викладачем-іноземцем та директором училища в Росії. З питання контролю навчальної діяльності стикаються дві позиції. Першу (консервативну) представляє викладач Пилип Львович, який при “керуванні класами” користується простими засобами: страхом отримати низький бал, суворістю покарань, безпристрасною роздачею “нулів” та п’ятірок. Цими ж засобами він “зміг би керувати світом, якщо б це йому було доручено”. Іншу (прогресивну) позицію представляє викладач-іноземець, нещодавно прийнятий на роботу. Він вважає, що найважливішою справою навчальних закладів є розвиток розумових здібностей і виховання моральності, що в основі навчання повинні бути не страх перед покаранням, а сумління і честь, що кожен учень повинен брати участь у всьому, що входить до складу уроку, а система контролю повинна виявляти причини, які привели до незадовільного результату. “Арбітром” між учасниками цієї полеміки є директор училища, який спочатку вважає “систему балів” (систему Пилипа Львовича) єдиною слухною, бо вона дозволяє вчителю дати “негайний звіт” про стан класу. Крім того, директор чи інспектор можуть скласти чітке уявлення про успіх учнів без особливих затрат часу, за допомогою простих арифметичних обчислень визначати здібності вихованців та їх старанність. За думкою директора “система балів” — ефективний засіб зміцнення дисципліни, засіб, який викликає в дітях корисний страх та підбиває їх самолюбство. Від особи викладача-іноземця розповідається про його враження, пошуки, успіхи та невдачі. Систематизуються всі

“за” та “проти” тієї та іншої концепції. Під впливом нового викладача директор училища втрачає впевненість в правильності існуючої системи, починає бачити проблему і замислюватися над шляхами її розв’язання.

В цій роботі Ушинський багато уваги приділив методичній стороні контролю, його місцю у складі уроку і у навчальному процесі. Виказуючи аргументи на користь тієї та іншої позиції, він пропонує читачу поглянути на проблему з різних боків, “приміряти до себе” наведені доводи. Ушинський докладно розкрив суть системи балів, існуючої в той час у системі освіти, роз’яснив спосіб “обробки” балів, отриманих учнем, описав систему контролю, яка діяла в “іноземних навчальних закладах” і запропонував можливий варіант проведення реформи (відмови від бальної системи).

Екзаменаційний контроль. Здійснюючи реформи в Смольному інституті, Ушинський в одному з проектів (“Педагогические материалы Смольного института” [8]) оговорив правила проведення переводних та випускних іспитів. В іншій статті він критично відгукнувся про систему переводних іспитів, запропонованих до упровадження в Гатчинському сирітському інституті. Основна думка постає у тому, що особливі іспити потрібні там, де вихователі не знають своїх вихованців, або де вихователям неможна довіряти. В інших же випадках щорічні іспити по всіх класах — величезна, та в багатьом, марна витрата часу.

Питання вступних іспитів Ушинський розглядав в роботі “Рецензия на педагогические сочинения Н. И. Пирогова” [7, т.1]. Дотепно критикуючи виказування М. І. Пирогова про непотрібність вступних іспитів, про достатність “строгого отчета при выходе из университета”, Ушинський писав, що головна причина такої позиції Пирогова в тому, що вступні іспити “неможливо влаштувати порядно”, а гімназичним атестатам “не можна довіряти”. З приводу довіри до атестатів Ушинський запропонував проводити вибіркові іспити

для деяких абітурієнтів. В випадку невдачі університет міг би проекзаменувати всіх випускників даної гімназії, назначити ревізію та, при необхідності, санкції (аж до звільнення директора та винних викладачів). Ушинський вважав, що такий порядок забезпечив би справедливість і обміркованість при видачі атестатів гімназіями. Зокрема, директори гімназій рішуче відмовлялися би батькам в їх проханнях та “несправедливих вимогах”.

Щодо Смольного інституту та Олександрівського училища, то в одному з проєктів (“Педагогические материалы Смольного института”) Ушинський розробив та запропонував правила прийому в різні класи та на різні рівні, а також вступні вимоги до абітурієнтів.

Контроль при навчанні “нездібних”.
Контроль в родині. В тому ж проєкті Ушинський розглянув проблеми навчання тих, хто відрізняється слабкими природними здібностями. За його думкою, вихід є в диференціації курсу. Для таких вихованок він запропонував обмежити курс навчання, зосередитись на невеликій кількості предметів, дати можливість отримати “скільки-небудь закінчену освіту”. Ушинський вважав, що переведення учениць до відділення для слабких, залишення на другий рік, постійні погані відмітки, переведення з класу до класу, не дивлячись на погану успішність, зневажає самолюбство та гідність вихованки. За його думкою, було б корисним заохочувати слабкіших за здібностями учениць до набуття ними посильних знань та, навіть, видавати кращім, найбільш старанним які-небудь нагороди при випуску.

Констатуючи, що ніякий навчальний заклад не може “приспосовуватися” до здібностей кожного, що це можливо тільки при родинному вихованні, Ушинський казав, що чим більше заклад наблизиться до родинного виховання, тим ближче він підійде до своєї мети.

Обговорюючи в роботі “О пользе педагогической литературы” [7, т. 2] проблеми родинного виховання, він відмічав, що священним обов’язком батьків є нагляд за

навчанням своїх дітей, однак при цьому нагляді батьки іноді невірні інтерпретують факти стосовно дитини, то каруючи її марно, то заохочуючи до вчинків, неприйнятних з точки зору навчального закладу.

Контроль при підготовці вчителів. Питанням підготовки вчителів Ушинський приділяв багато уваги. Він вважав, що повноцінно вести навчально-виховний процес може тільки учитель, озброєний знаннями основних законів людської природи, так як саме на цих законах будується педагогіка як наука. Серед обов’язкових якостей вчителя він називав любов до своєї професії, відчуття відповідальності, освіченість. Все це диктувало необхідність пильної уваги до системи контролю при підготовці майбутніх вчителів в навчальних закладах.

У звіті про закордонне відрядження (для ознайомлення з жіночими навчальними закладами) Ушинський відмітив особливі вимоги, які пред’являються на іспитах до кандидаток, що вступають до Дрейсігської семінарії для вчительок. Методика викладання майбутнім вчителям також, за його думкою, повинна бути особливою, професійно-орієнтованою. В статті “Представление о необходимости некоторых изменений в составе и курсе специального, т.е. педагогического класса” [8] він наполягав на необхідності спеціальних іспитів при організації повторення у педагогічних класах. Під час іспитів наставник повинен вимагати такого викладення, яке необхідно при викладанні предмета причому пропонується зазначити кращі педагогічні прийоми в кожній науці. Тут же наводяться ті іспити, які повинні проходити учні по закінченні першого (теоретичного) та другого (практичного) років навчання.

Важливе місце в системі підготовки вчителів початкових класів Ушинський відводив вивченню мов. Одним з найбільш ефективних засобів контролю при вивченні мови він називав виконання перекладів з якоїсь мови на ту, що вивчається (“Педагогические материалы Смольного

института”). Якщо при написанні самостійного твору, наражаючись на думку, яку важко виразити, учень може від неї легко ухилитись, то при виконанні перекладу він “сперечається з думкою автора”, тобто вимушений шукати у даній мові засоби виразити цю думку.

В статті “Проект учительской семинарии” [8] Ушинський запропонував систему проходження учнями педагогічної практики. Випускники, які закінчили семінарію, за його проєктом, повинні були ще рік працювати під контролем викладачів, як вчителі-стажери. Високо оцінюючи роль вчителя і особливу значущість педагогічної праці, Ушинський вважав, що не тільки процес підготовки вчителя, але і його життя в стінах навчального закладу вимагають спеціальної організації та нагляду. Наприклад, важливо знати що читають майбутні вчителі, з якою літературою вони знайомляться.

В роботі “Три елемента школы” [7, т.2] педагог звернув увагу на особливості контролю при призначенні на вищі навчальні посади. Претендент на місце директора прусської гімназії повинен був “витримати три ступені вчительського екзамену”. У Німеччині начальник навчального закладу складав вищий учительський та спеціальний екзамен. У Франції керівник ліцею повинен був мати диплом ліценціату, іспити на який характеризуються в роботі як “дещо середнє між випускними гімназичними та університетськими”. При цьому Ушинський відмічав, що зустрічаються випадки, коли кандидат на посаду має великий педагогічний досвід, знання і, безумовно, її заслуговує, але, зважаючи на свій вік чи рід занять, не може піддаватися іспитам.

“Кадровому питанню” у вищій школі Ушинський приділив увагу в роботі “Рецензия на педагогические сочинения Н. И. Пирогова”. Полемізуючи з Пироговим з приводу його суджень про систему вищої освіти, він виклав свою думку про екзамен та конкурс на посади доцента або професора.

Таким чином, аналіз робіт великого педагога К. Д. Ушинського показує, що проблеми контролю навчально-пізнавальної діяльності він глибоко пов’язував з іншими складовими навчально-пізнавального процесу, на основі глибоких всебічних знань історії, філософії і психології. Його педагогічна творчість є тією основою, на якій виховувались багато поколінь вчителів і на якій побудована сучасна педагогіка.

Література

1. *Сеньків О. М.* Педагогічна спадщина К. Д. Ушинського в рецепції вітчизняних педагогів. Дрогобич : ДДПУ ім. І. Франка, 2013. 128 с.
2. *Голубенко Т. П.* Педагогічна спадщина К. Д. Ушинського в сучасному вимірі : навч. посіб. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2023. 76 с.
3. *Леонт'єва І. В.* Спадщина К. Д. Ушинського та її роль у становленні експериментальної педагогіки // Педагогічна освіта: теорія і практика. 2014. № 21. С. 55–60. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/4552/>
4. *Друганова О. М., Білик В. М.* Актуальні ідеї К. Д. Ушинського в контексті підготовки сучасного вчителя // Педагогічні науки : зб. наук. праць. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2023. № 68. С. 123–127.
5. *Курило Л. А.* Педагогічна спадщина К. Д. Ушинського як чинник державо- та націєтворення // Українознавство. 2023. № 1. С. 25–30.
6. *Гусенко К. В.* Актуальність ідей К. Д. Ушинського в парадигмі сучасної української школи // Тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2022. С. 60–62.
7. *Ушинський К. Д.* Твори : у 6 т. Київ : Рад. шк., 1952–1955.
8. *Свод печатных рецензий на проект устава средних и низших учебных заведений, состоящих в ведомстве министерства народного просвещения // Журнал*

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА УПРАВЛІННЯ

министерства народного просвещения. 1861 г. Ч. 109, февраль — март. С. 149–189; 244–310.

9. *Несколько слов об училищных отметках (баллах), употребляемых в наше*

время во всей России // Журнал министерства народного просвещения, 1861 г. Ч. 109, февраль. С. 1–46.

12.07.2025

Відомості про авторів:

Першина Юлія Ігорівна — доктор фізико-математичних наук, професор, завідувач кафедри вищої математики; Харківський національний технічний університет «ХПТ»; професор кафедри прикладної математики Харківського національного університету радіоелектроніки, Харків, Україна; e-mail: yuliia.pershyna@khpe.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4719-8195>

Пташній Олег Дмитрович — кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри вищої математики; Харківський національний автомобільно-дорожній університет; Харків, Україна; e-mail: olegptashniy@gmail.com; ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6123-7253>

Сажко Галина Іванівна — кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри інформаційних комп'ютерних технологій і математики; Навчально-науковий інститут «УПА» Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна; Харків, Україна; e-mail: sazhkogi@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1508-6439>